

КоДУС старався рівно ж доцільно керувати студіями і вибором фаху, причому фаворизував такі студії, що їх вибрало дуже мало студентів: філософію і філологію, право, економічні науки, журналістику, текстильні і фотографічні студії, а головню – українознавчі студії в Українському Вільному Університеті у Празі, бо: 1) у Львові гуманістичних студій взагалі не було; 2) за кордоном від осені 1941 року приймали тільки одиниці на студії, а в УВУ можна було студіювати тільки за дозволом німецької влади; 3) студенти вибирали масово медичні й технічні студії, а до інших не мали наставлення. Тому то керувати студентами при виборі звання було майже неможливо.

З огляду на воєнні обставини КоДУС переніс на весну 1944 року свою діяльність до Кракова, а згодом – до Відня. Але можемо засвідчити, що головний тягар пожегів в ім'я освіти під час воєнного лихоліття взяла на себе Галичина.

1. Звіт референта Богдана Лончини про діяльність КоДУСу в 1939–1945 роках // Поточний архів КоДУСу, який зберігається в Центрі українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – ЦДАВОВУ, ф. 3959, оп. 1, спр. 76, арк. 20–20 зв. 3. Там само, ф. 4030, оп. 1, спр. 34, арк. 108. 4 Там само, ф. 3959, оп. 1, спр. 83, арк. 4. 5. Краківські вісті. – 1942. – 1 вересня. 6. Там само. – 1942. – 20 жовтня. 7. Звіт референта Богдана Лончини про діяльність КоДУСу в 1939–1945 роках // Поточний архів КоДУСу, який зберігається в Центрі українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

УДК 94(477)“1939/1945”: 438.41

С.В. Терський

Національний університет “Львівська політехніка”,
Інститут гуманітарних та соціальних наук

МУЗЕЙНА СПРАВА ТА АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРЕНАХ ГАЛИЧНИНИ ТА ВОЛИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

© Терський С.В., 2005

Досліджується стан музейної справи, археології, а також політика німецької окупаційної адміністрації в цій галузі на західноукраїнських землях під час Другої світової війни. Зроблено висновок про катастрофічні наслідки військових перемін для подальшого розвитку цієї сфери культури.

The historical aspects to development of museums and archaeology and also political changes in the period of the soviet and German occupation of the Western Ukrainian territory in 1939–1944 s in this article has been investigated.

Напередодні Другої світової війни, незважаючи на асиміляторський режим Речі Посполитої, галицько-волинські землі досягли істотних успіхів у культурному розвитку. Це проявилось у розбудові мережі музеїв, бібліотек, науково-красназавчих інституцій, місцевої преси тощо. На цих корінних давньоукраїнських землях становлення археологічних досліджень, музейництва та історичного красназавства у ХІХ – першій половині ХХ ст. було важливою складовою частиною у формуванні національної самосвідомості українців, поляків, а також невід'ємною складовою частиною загальноєвропейського культурного процесу.

Музейництво та археологічні дослідження завжди йдуть нога в ногу. Тому історія формування музейних збірок тісно переплітається з історією археології. Щодо галицько-волинських земель ця тема була предметом вивчення польських істориків та археологів Б. Януша (1918), Е. Хвалевіка [1] та С. Носека [2]. Історія археології та музейництва Галичини та Волині українськи-

ми істориками розглядалася, як правило, відокремлено: П. Курінний (1970), М. Бандрівський [3], В. Петегрич і Д. Павлів [4], Н. Булик [5], А. Крутоус [6] писали про музеї та археологію у Львові. Проте у вказаних роботах воєнному періоду приділено небагато уваги. Виняток становить дослідження Н.В. Антонюк [7], в якому на матеріалах періодичної преси дано побіжний аналіз культурного життя Галичини під німецькою окупацією, та О. Перелигіної – про втрати Львівського історичного музею під час війни [25].

Історія музейництва та археології Волині першої половини ХХ ст. спеціально вивчалася місцевими дослідниками: проблему накопичення музейних фондів, організаційні питання розвитку краєзнавства досліджували А. Хведась [8], В. Дмитрук [9] та В.С. Прокопчук [10]. Історія археології, цієї важливої ділянки музейництва та краєзнавства взагалі, у згаданих працях була охоплена поверхнево або ж взагалі упущена. Винятком є серія оглядових робіт автора з цієї проблеми [11]. При написанні цієї роботи автором використані неопубліковані матеріали (акти, інвентарні книги) з архівів львівських та волинських музеїв.

Внаслідок Другої світової війни змінилися суспільні відносини, етнічний склад населення Заходу України тощо. Все це наклало специфічний відбиток на всі сфери суспільного життя, в тому числі на діяльність археологів та історичне краєзнавство. Тому розвиток археології та музейництва галицько-волинських земель цього періоду заслуговує окремого розгляду.

Вересень 1939 р. був переломним етапом в культурному житті всієї Східної Європи. Він також відбився трагедією як на долях окремих дослідників Західної України, так і на організації археологічних робіт на цих теренах.

Професійне музейництво та археологію на галицько-волинських землях міжвоєнного періоду представляла майже виключно польська інтелігенція, яка у 1939–1941 рр. понесла найбільші втрати. Організатор краєзнавчого руху у воєводському Луцьку, директор крайової бібліотеки та музею Ю. Нець загинув на фронті. Багато дослідників як представників старого режиму було репресовано. Патріарх львівської археології, професор Л. Козловський був арештований, висланий у Москву, де засуджений до розстрілу, заміненого на 10 років тюрми [12]. До числа репресованих потрапили волинські археологи: кустош (охоронець фондів) Луцького музею Я. Фітцке (1909–1940, загинув у Катині [13]), та професор, посол Сейму Я. Гофман (1898–1964, депортований у Горьківську область, де й був заарештований), історики – викладачі гімназії у Луцьку: К. Пшемиський (1882–?, заарештований і пропав безвісти), А. Войніч (депортований в Омську область [9]). Серед репресованих українців був краєзнавець та видатний громадський діяч з Володимира-Волинського А. Річинський (1892–1956), який так і помер на засланнях у Казахстані [15]. Усунуто від викладання у Львівському університеті більшість професорів. Так, відомий мистецтвознавець професор Владислав Подляха (у 1909 р. захистив дисертацію по церковних розписах Буковини, що не втратила наукової вартості до сьогодні) в листопаді 1939 р. покинув завідування Інститутом та змінив на посаді директора музею історії Львова Рудольфа Менкіцького [14]. Симпатик радянського устрою К. Маєвський замінив Л. Козловського на посаді завідувача кафедри старожитньої історії [26].

Окремої згадки заслуговує Луція Генрика Марія Харевічова (12.08.1897–17.12.1943, Charewiczowa Lucja Henryka Maria) – багатолітній хранитель (кустош, з 6 червня 1931 р.) Історичного музею міста Львова, а також відомий польський історик, архівіст, випускниця філософського відділу (спеціальність: історія) університету імені Яна Казимира у Львові, яка там же у 1924 р. отримала ступінь доктора філософії. Свою професійну діяльність розпочинала у тому самому університеті, працюючи протягом 1921–1931 рр. на посаді молодшого, а згодом старшого асистента кафедри загальної історії середніх віків та допоміжних історичних дисциплін. Дослідницько-наукова діяльність у роки навчання і праці в університеті під керівництвом відомого польського історика професора Яна Птасьніка та стипендія французького уряду (1926 р., навчання у Парижі) визначила її подальший напрямок досліджень – історія і культура середньовічного міста. З 1930 р. Л. Харевічова викладала курс історії міст. На громадських засадах Л. Харевічова виконувала обов'язки секретаря та редактора наукового періодичного видання “Kwartalnik historyczny” (1924–1938 рр.), підготувала низку наукових публікацій монографічного характеру із середньовічної історії Львова.

Одночасно вона здійснювала інвентаризацію та каталогізацію фондів міського Архіву. За заслуги у громадській діяльності вона була відзначена Золотим Хрестом “За заслуги” (1938 р.).

Працюючи у музеї, Л. Харевічова провела переінвентаризацію та упорядкування фондового зібрання за новим структурним поділом (в архіві ЛІМ зберігся головний інвентар музею, написаний її рукою). Хоча експозиція була побудована до приходу Л. Харевічової у музей, вона доклала чимало зусиль для її вдосконалення, проводила екскурсії, надавала консультації, підготувала перший (і єдиний) путівник з експозиції і збірку Історичного музею міста Львова (1936 р.). Разом із своїми колегами – директором Олександром Чоловським та хранителем фондів Національного музею імені Яна III Рудольфом Менкіцьким – брала участь в організації музейних та позамузейних виставок. Після початку Другої світової війни залишилась на займаній посаді, а після реорганізації львівських музеїв (1940 р.) на неї були покладені обов’язки заступника директора з наукової роботи новоутвореної установи – Львівського історичного музею.

Наприкінці 1940 р. Л. Харевічова виїхала зі Львова, спочатку до Кракова, а потім до Варшави, де взяла активну участь в організації таємного навчання молоді, що в умовах німецько-фашистської окупації було заняттям небезпечним. У ніч з 14 на 15 липня 1943 р. Л. Харевічову заарештувало гестапо. За день до арешту їй виповнилося 46 років, і вже за кілька місяців життя її трагічно обірвалося в Освенцімі через нелюдські умови, в яких утримувались в’язні фашистського концтабору.

Напередодні Другої світової війни завдяки цим та багатьом іншим представникам місцевої інтелігенції музейництво на галицько-волинських землях переживає певний розквіт. Тут відкриваються численні краєзнавчі повітові музеї, а у Львові – спеціалізовані, такі як: Музей вірменського мистецтва при Вірменському соборі, іудаїки – єврейського мистецтва, а також гігієни.

Проте в наступний період відбувалися докорінні зміни у складі колекцій, організаційній структурі культосвітніх установ тощо. У зв’язку з процесами рдянізації суспільного життя було реорганізовано єдині в краї науково-дослідні та культурно-просвітні краєзнавчі установи, якими були на той час музеї у Львові, Перемишлі, Самборі, Станіславі, Коломиї, Тернополі, Луцьку, Острозі, Рівному, Крем’янці, Дубно та Володимирі. Наприклад, у новоствореній Волинській області постановою облвиконкому організувались два музеї: “Державний обласний краєзнавчий у м. Луцьку з такими відділами: краєзнавчим, історичним, етнографічним, археологічним” з наданням йому приміщення “колишнього Луцького музею по вул. Сенкевича, 31” та “Державний міський історичний музей в м. Володимирі-Волинському, зобов’язавши міську Раду надати відповідне приміщення для музею не пізніше 15 червня 1940 р.” [16] (раніше музей перебував у Домініканській вежі). Подібна реорганізація відбувалась і в сусідніх областях.

Під радянською окупацією відновили свою діяльність як державні, також повітові музеї, які очолювали археологи: у Острозі – Й. Новицький, у Дубно – М. Островський, у Крем’янці, де протягом 1937–1944 рр. керував відомий археолог О. Цинкаловський. У лютому 1940 р. у Рівному на базі фондів Музею народного господарства, який діяв з 1936 р. на громадських засадах, було створено обласний історико-краєзнавчий музей.

Складніша робота проводилася у Львові. Всього у 1939 році на долю радянської влади випало ліквідувати 26 львівських музеїв і на базі їх збірок створити 4 великих музеї: історичний, природознавчий, етнографії та художнього промислу і картинну галерею. В основних параметрах збереглися збірки Національного музею, які перебували під патронатом митрополита А. Шептицького [17].

У 1940 р. майже всі археологічні колекції націоналізованих музеїв Львова (Дідушицьких, Любомирських та ін.), за винятком частини колекції Національного музею, були зібрані спершу в новоствореному археологічному музеї (директор Я. Пастернак), який у травні того ж року було віднесено до складу новоутвореного Львівського історичного музею (далі – ЛІМ).

Реформування не пройшло безслідно для експонатів. За спогадами Я. Пастернака [18], внаслідок неорганізованого переміщення сотні безцінних знахідок втратили свої наукові паспорти. Окрім того, більшість колекцій спершу через недостачу працівників, а згодом через байдужість не були взяті на облік, і як наслідок, упродовж наступних десятиліть безслідно втрачені для суспільства.

У 1940 р. з метою побудови “ідеологічно виважених” експозиційних розділів “Первісно-феодалне суспільство” і “Київська Русь” (пл. Ринок, 4) та “зближення” Сходу і Заходу України було залучено працівників Київського історичного музею (далі – КІМ). З цією метою в експозиції було представлено чимало археологічних предметів, насамперед з пам’яток Княжої доби в Середньому Подніпров’ї (фонди КІМу), античні старожитності з розкопок Ольвії (фонди КІМу та Інституту археології АН УРСР), які до сьогодні зберігаються у фондах ЛІМу.

Певну увагу приділено реорганізації наукових досліджень краю. У міжвоєнний період, як відомо, спорадичними зусиллями археологів Львова, Кракова, Варшави та Познані – представниками практично усіх великих археологічних центрів міжвоєнної Речі Посполитої за участю багатьох місцевих археологів та краєзнавців було досліджено пам’ятки різних епох, що дало змогу впритул підійти до створення цілісної картини праісторії галицько-волинських земель [19]. У процесі включення Західної України до складу СРСР повинно було відбутись своєрідне корегування в ділянці суспільних наук – своєрідне “осхіднення” їх контексту. З метою пристосування до пануючих в СССР історичних концепцій опрацюванням здобутків міжвоєнної археології в краї займалось багато провідних радянських вчених [20].

Характерною ознакою цих років було певне згортання масштабів археологічних робіт та повернення до давніших пріоритетів, пов’язаних з проросійськими політичними міркуваннями: досліджувались пам’ятки в першу чергу доби Київської Русі, як такі, вивчення яких у період польської окупації краю не мали належної державної підтримки. Ці дослідження також мали на меті ще раз нагадати про належність території Західної України східнослов’янським державним утворенням.

Подібні цілі досліджень передусім збігались з прагненнями місцевих археологів українського походження. Щоправда в межах новостворених Львівської, Івано-Франківської, Волинської та Рівненської областей археологічні розкопки княжих міст, фінансовані державою, обмежились лише продовженням багатолітніх робіт у Галичі (Крилосі) львівським археологом, професором університету Я. Пастернаком та останнім разом із І. Старчуком – на городищі у Пліснеську. Розкопками на дитинці літописного Перемиля у Волинській області – політично престижним на той час заходом – випало керувати директору реформованого Волинського краєзнавчого музею (далі – ВКМ) В. Смовжу, уродженцю Київщини, який прибув на роботу до Луцька з одного з російських музеїв. Як фахівців музейної справи та археологів до роботи в новоствореному музеї та участі в експедиції було запрошено колишніх музейних працівників: заступником з наукової роботи музею став історик Анатолій Дублянський, старшим науковим працівником – археолог Сигізмунд Леський. За тих самих обставин прийшов на посаду археолога Рівненського краєзнавчого музею Юрій Шумовський, який проводив розкопки різночасових пам’яток у Острожці [29].

На жаль, більшість результатів проведених тоді польових робіт сезону 1940 р. в Західній Україні (за винятком галицьких розкопок) не була опублікована. Не збереглися навіть звіти про проведені роботи. Судячи по записах в інвентарних картках, які супроводжують зібрані під час польових досліджень експонати, що зберігаються зараз у фондах ЛІМ та ВКМ, розкопки на городищах проводились за поширеною у цей час методикою: закладались одно-двометрової ширини траншеї. Таких на дитинцях Пліснеська та Перемиля (площа близько 1 га) було закладено близько десяти.

Працівники Дубнівського музею та Львівського університету продовжили розвідкові археологічні дослідження в Дубно-Крем’янецькому регіоні. Так, працівник Дубнівського музею М.І. Островський у 1940 р. досліджував багатощарову стоянку у с. Липа, де ним було розкопане слов’янське житло [21], а доцент Львівського університету М.Ю. Смішко проводив дослідження пам’яток римської доби в околицях Крем’янця (Вікнини Великі, публікацію матеріалів див.: [22]).

Одночасно історико-археологічні дослідження старого Лучеська, які з таким розмахом проводились включно до 1939 р. [23], були повністю згорнуті майже на тридцять років. На всю територію луцьких замків, як наслідок становлення радянської (читай – антиукраїнської) системи на Волині, було розширено у 1939–1941 рр. існуючу з 1870 р. тюрму. Відповідно до прийнятого у 1940 р. закону про охорону пам’яток працівники ВКМ склали перелік пам’яток історії та культури

Луцька, куди, окрім будівель, увійшли середньовічні кургани, а також кладовища: єврейське та польське [24] – показово, що саме ці пам'ятки були першочергово знищені забудовою у після-воєнний час.

У цей самий сезон на німецькому березі р. Західний Буг у літописному Червені невеликі дослідження проводив учень Ф. Вовка Л. Чикаленко [18, с. 653].

У руслі співпраці західноукраїнських археологів із своїми колегами з наукових центрів СРСР, Я. Пастернак та О. Цинкаловський протягом 1940–1941 рр. виголошували перед археологами Інституту історії матеріальної культури АН СРСР у Москві та Ленінграді доповіді, присвячені результатам своїх досліджень. Ці виступи, тексти яких зберігались в архівах згаданих інституцій, дали матеріал для “сенсаційних відкриттів” у 1950–1970-х роках.

Під час німецької окупації територію України знову було розділено. Германізовану Галичину як окремих дистрикт включено до складу генерал-губернаторства Варшавського, а Волинь віднесено до складу території “Україна” з центром у м. Рівне.

Намагання української інтелігенції Галичини восени 1941 р. відновити роботу Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові (далі – НТШ) та повернути бібліотеку та музей успіху не мали. Натомість обіцянка окупаційної адміністрації створити у Львові Українознавчий інститут ім. Т. Шевченка не була виконана [7, с. 73].

Під керівництвом незмінного директора Іларіона Свенціцького продовжував діяти Національний музей (Музей українського мистецтва), який мав 80 тис. експонатів. Археологічні знахідки демонструвалися тут, зокрема, у відділі давнього мистецтва XI–XIII ст.

Найбільшим музеєм Львова залишався створений 8 травня 1940 р. Історичний. У відділі археології зберігалось близько 10 тис. предметів. У цей період продовжували поповнювати фонди музею знахідками з розкопок Я. Пастернака в басейні р. Бистриці на Самбірщині у 1942 р.: з поселень культури лінійно-стрічкової кераміки у с. Котоване, доби Київської Русі у с. Ступниця (запис 1948 р., див. [27]) та гальштатської доби з околиць Львова (Лисиничі). Працівники музею займалися реєстрацією знахідок польових сезонів 1939–1940 рр. Щоправда частина опрацьованих тоді експонатів з розкопок Я. Пастернака як “ідеологічно шкідливі” була списана разом з втраченими після війни згідно з наказом облуправління культури № 768 від 24.04.1958 р. [28].

У 1942 р. ЛІМ відповідно до первісного плану початку 1940 р. було поділено на два державні музеї: Історичний (пл. Ринок, 6) з відділами Київська Русь, Галицько-Волинське князівство тощо та Музей передісторії (Museum für Vor und Frühgeschichte, Ringplatz, 4), куди відійшла частина археологічних колекцій. Ймовірно, саме у 1942 р. під час організації згаданого музею у його фонди поступили археологічні колекції університету, які проте повністю облікованими ніколи не були.

До керівництва було повернуто багато довоєнних фахівців-поляків. Так, директором Історичного музею став професор Владислав Подляха. У 1944 р. його замінив в. о. директора Олександр Тарнович, відомий український громадський діяч Лемківщини.

У 1943–1944 рр. у згаданому Археологічному музеї у Львові працювали Ярослав Пастернак, Казимир Маєвський та Казимир Р. Журавський – вихованці Інституту праісторії Львівського університету. У 1939–1941 рр. К. Маєвський був науковим співробітником Інституту археології АН УРСР, а згодом, до приходу в Археологічний музей працював в різних будівельних фірмах.

Під час німецької окупації на території дистрикту “Галичина” продовжували діяти також Український музей у Самборі, який мав 37 тис. археологічних експонатів, та Історико-краєзнавчий музей у Тернополі, який мав відділи археології, нумізматики, історичний, етнографічний, природознавчий [7, с. 93].

Під час німецької окупації території “Україна” всі заклади культури спершу підлягали Айн-зацштабу рейхсляйтера А. Розенберга, а з 1943 р. – формально Крайовому управлінню архівами, бібліотеками та музеями рейхскомісаріату Україна. В цей період існуючі музеї спершу стояли зачинені, а згодом були відкриті: 15 серпня 1941 р. – музей у Луцьку, 18 червня 1942 р. музей у Крем'янці, а наприкінці 1942 р. – музей у Рівному. За цей період музеї втратили частину своїх, як правило, найцікавіших експонатів, а згодом їх експозиції зазнали певної реорганізації. А от музей у Володимирі просто самоліквідувався. Його найцінніші археологічні експонати перед приходом

німців були сховані працівниками і випадково виявлені під час земляних робіт щойно у 1995 р. [30]. Штамп на бланку, що супроводжував предмети, свідчив “Обласний історичний музей у Володимирі-Волинському, вул. Ковельська, 45”. Серед закопаних музейних предметів (понад 300 од. зб.) – крем’яні знаряддя доби міді та бронзи, колекція бронзових хрестів-енколпіонів, предметів озброєння, знарядь праці XI–XVII ст. [31].

Розпорядженням рейхскомісара України всі пам’ятки історії та культури були взяті під охорону німецької держави. Навіть археологічні розкопки повинні були проводитися під німецьким науковим керівництвом. Участь в археологічних роботах на Рівненщині брали фахівці Віденського університету. Туди ж поступали знахідки з розкопок (1942 р. з поселення стрижівської культури у с. Новий Двір – тепер територія м. Рівного). Влітку 1941 р. працівники Острозького краєзнавчого музею під керівництвом свого директора – Й. Новицького – також проводили розкопки у замку [32]. Директором “Українського музею і бібліотеки” відкритого в “столичному” Рівному протягом 1941–1944 рр. був місцевий археолог Ю. Шумовський.

Під час німецької окупації зі Львова на Захід вивозилось багато експонатів, зокрема, пам’ятки мистецтва, архівні документи та археологічні пам’ятки. Так, влітку 1944 р. частина археологічних колекцій потрапили на територію сучасної Польщі (до замку Вісьніч біля Кракова, в документах – до Німеччини вивезено всього 5 102 археологічні знахідки (по 1-му списку – 4 283 од. зб.; по 2-му списку – 819 од. зб.), оцінені у 800 тис. крб. в 1946 р.). Проте під Краковом ешелон нібито було розбомблено. Частину колекції було втрачено, а частина потрапила до Краківського археологічного музею [43, с. 258]. Після війни збережену частину колекції, за винятком невеликих збірок, було повернуто в Україну, передусім у ЛІМ (у 1986 р. стараннями Л. Строкової, охоронця фондової групи “Київська Русь” Київського історичного музею у ЛІМ було повернуто частину колекції предметів з розкопок Я. Пастернака у Валяві [33]; в той самий час предмети з львівських музеїв, зокрема з розкопок галицьких кладовищ Княжої доби у XIX ст.– Жежава (В. Пшибиславський та І. Коперницький, 1880-ті рр.) та ін. до сьогодні зберігаються у Національному музеї історії України у м. Києві).

Отже, археологічна колекція ЛІМ значно потерпіла у роки війни, але найцінніші пам’ятки, як згодом виявилось, були врятовані і повернені музею у 1946 р. Ще у березні 1944 р. Я. Пастернак передав їх на збереження до Музею українського мистецтва під опіку його директора І. Свенціцького. Більшість повернених у 1946 р. експонатів – золоті та срібні перстені, колти, підвіски, дармовис, гривна – являли собою цінні пам’ятки давньоруського золотарства X–XIV ст. (всього 51 од. зб., див. акт видачі від 18 грудня 1946 р.).

Після еміграції Я. Пастернака в липні 1944 р. археологічний відділ відновленого ЛІМ очолив К. Маєвський, який одночасно продовжив викладання в університеті. Коло його наукових зацікавлень простягалось від трипільської культури [34] до епохи античності. У 1945 р. виїхав у Варшаву. Відомий як засновник Інституту етнології у Варшаві (до 1990 р. Інститут історії матеріальної культури ПАН) [35].

На кінець 1944 р. у фондах ЛІМу на обліку перебувало 8 832 од. зб. археології [36]. Більша частина археологічних колекцій, насамперед кераміка, залишалась не облікованою. У цей час завідував Археологічним відділом музею інший викладач університету – К.Р. Журавський, згодом відомий польський спеціаліст з археології доби бронзи, професор Познанського університету ім. А. Міцкевича.

Жорстокі бої за Західну Україну у 1944 р. та подальші репресії НКВС в середовищі місцевої інтелігенції були важким випробуванням для української культури. Політична ситуація, яка склалась на Сході Європи у 1944 р., багатьох дослідників змусила емігрувати.

Проте, перебуваючи поза межами Батьківщини, багато з них продовжували фахово працювати. У травні 1944 р. на запрошення К. Яджевського з Крем’янця на роботу в Археологічний музей до Варшави переїхав О. Цинкаловський [37]. Проте, як згадував вчений, “під час Варшавського повстання została знищена в моєму помешканні цінна бібліотека, архів, етнографічні експонати, зібрані на Волині, Поліссю та Підляшшю, й тільки з душею вигнали мене з палаючої Варшави”. Перед самим приходом Червоної армії у пошуках порятунку вчений подався на Захід [38].

Проте, як відомо, рукописи не горять. У фондах Центрального Державного історичного архіву України у Львові збереглося чимало матеріалів з польових досліджень та конспект неопублікованої праці відомого дослідника Волині О. Цинкаловського [39]. Рукопис є детальним звітом про багаторічну діяльність на ниві краєзнавства Волині. Він включає сотні сторінок рукописного та машинописного тексту, десятки креслень, малюнків та світлин, значна частина яких не була відображена у наявних публікаціях.

Враховуючи велике значення введення в науковий обіг віднайденого сьогодні особистого архіву О. Цинкаловського, Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею, яка має значний польовий археологічний доробок на цій території, вивчала багато ключових пам'яток цього регіону (Пересопниця, Володимир та ін.), йдучи по суті слідами видатного дослідника Волині, запланувала підготувати його "Матеріали з археології" окремим виданням, можливо, в рамках видавничої програми НТШ у Львові із залученням відповідних установ НАН України та Спілки краєзнавців України.

Війна розкидала західноукраїнських краєзнавців по світу. Багато з них змушені були емігрувати у більш віддалені краї. Так, археологічна практика, здобута на Волині, виявилася серйозною базою для продовження археологічних робіт Ю. Шумовським. У 1951–1956 рр. він, за дорученням Французького Інституту Чорної Африки, здійснював розкопки у Судані, був директором музею у Бамако [40].

Я. Гоффман та Т. Сулімірський у складі корпусу генерала Андерса потрапляють на Захід, де у Лондоні з 1950 р. продовжують розпочату в Україні наукову роботу [9, с. 59]. Вони були співробітниками (з 1953 р.), а Я. Гоффман пізніше і генеральним секретарем (1962–1964 рр.) Польського Наукового Товариства на Еміграції, одним з редакторів журналу "Teki historyczne", де й сам друкувався [41].

У січні 1944 р. перед приходом Червоної армії з Луцька емігрував на Захід відомий краєзнавець та журналіст А. Дублянський. На Заході він дещо змінив профіль своєї діяльності. Помер на 85 році життя на становищі митрополита УАПЦ, паризького і західноєвропейського архієпископа, почесного доктора Українського Вільного Університету, публіциста і церковного діяча 28 жовтня 1997 р. у лікарні м. Нового Ульму у Німеччині.

Характерною ознакою воєнного періоду є згорання краєзнавчої активності місцевої інтелігенції, передусім викладачів. Саме в цей період музеї втрачають багато важливих археологічних знахідок (в інвентарній книзі ВКМ (1940 р., Т. 5) зберігся запис про переінвентаризацію від 13.03.1942 р., де вказується про втрату багатьох цінних експонатів XII–XIV ст., серед них: оригінального бронзового різьбленого хреста-енколпіона з Грозова (А-2730), перстень-печатки з Жидичина: А-2883 тощо). Широка пропаганда пам'яток археології в пресі (у 1942 р. А. Дублянський публікувався на сторінках луцької газети "Український голос" [42]) хоча й уможливила врятувати для науки ряд цінних екземплярів, проте зробити це в багатьох випадках не вдалося. Найбільш помітним вкладом в історичне краєзнавство цього періоду та археологію виявилися здобутки саме аматорів, серед яких виділялися уродженці Волині – Ю. Шумовський, Й. Новицький, М. Островський та інші.

Незважаючи на загальний занепад культури у воєнний період з об'єктивних причин краєзнавчий рух набуває більш помітного українського національного забарвлення. Ймовірно, це було однією з причин того, що радянські культосвітні органи у післявоєнний період різко повернулися спиною як до пропаганди місцевих пам'яток минувшини, так і до їх планомірного наукового вивчення. "Край, де зародилася УПА" заслуговував на певну відсталість у суспільному та економічному розвитку.

Отже, Друга світова війна перервала процес формування в Галичині та Волині власних кваліфікованих краєзнавчих та археологічних кадрів, музейної мережі краю. Вона наклала свій негативний відбиток на культурне та наукове життя всієї України. Внаслідок політичних репресій було практично винищено кадри археологів у всьому західному регіоні України, частина польських та українських вчених виїхала та емігрувала до Польщі (К. Журавський, К. Маєвський, О. Цинкаловський) або на Захід (Т. Сулімірський, Я. Пастернак, Я. Гоффман, Ю. Шумовський, А. Дублянський).

Військове лихоліття не тільки значно загальмувало, але й на довгі роки припинило плано-мірне вивчення археологічних пам'яток в Західній Україні. Воно сприяло винищенню музейних фондосховищ та архівів, відкинуло археологію краю на покоління назад. Наприклад, музей у Луцьку за воєнний період втратив 1 776 предметів археологічного відділу (44 % від загальної кількості втрачених предметів, див.: [24, с. 24]. Окрім того, втрачено 831 монету (із 1209 – 69 %) та частково колекцію кахель XV–XX ст. (всього перед війною у музеї нараховувалося 177 екземплярів [24, с. 24, 54]).

Деклароване різними владами прагнення піднести культурний рівень українців обернулося численними втратами для музейних колекцій та краєзнавства взагалі. Тоталітарним системам були чужими культурні інтереси народів (досить нагадати постулат, що “справжня” історія розпочалася з російської революції 1917 р.). А тому, всі, хто мав відношення до дослідження дорадянської історії (за винятком істориків-офіціозів), повинні були зійти з арени. Відповідним було й ставлення державних органів до колекцій місцевих старожитностей. Вони сприймалися як зайві, а тому облік їх вівся в неналежний спосіб. В кращому випадку їх не викидали на смітник. Дещо більше уваги збереженню музейних цінностей надавала педантична німецька окупаційна адміністрація. Проте намагання вивезти культурні цінності за межі України сприяло їх розпорощенню та безповоротним втратам. Наміри на відновлення поваги в суспільстві до історичної спадщини стали помітними в Західній Україні лише після “хрущовської відлиги”. Подальші дослідження дають змогу ґрунтовніше встановити обставини, за яких тоталітарними режимами у роки Другої світової війни та пізніше відбувалося знищення культурних надбань багатьох поколінь мешканців Західної України.

1. Chwalewik E. *Zbiory polskie: Archiwa, biblioteki, gabinety, galereje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie.* – Warszawa; Kraków, 1926. – Т. I. – 430 s. 2. Nosek Stefan. *Zarys historii badan archeologicznych w Malopolsce.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967. 3. Бандрівський М. Сварожі лики. – Львів: Логос, 1992. – 104 с. 4. Петегурич В., Павлів Д. *Археологія в дослідженнях членів НТШ // Записки НТШ.* – Т. 222.– С. 412–426. 5. Булик Н. *Дослідження крайовим археологічним товариством історичних пам'яток Галичини в кінці XIX ст. // Історичні пам'ятки Галичини: Матеріали Другої наук. краєзнавчої конф. (21 листопада 2002 р.).* – Львів: Львів. Нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. – С. 302–305. 6. Крутоус А. *До питання формування окремих музейних збірок України та Львова у XIX – першій половині XX ст. // Наукові записки Львівського історичного музею.* – 1998. – Вип. 7. – С. 3–13. 7. Антонюк Н.В. *Українське культурне життя в “генеральній губернії” (1939–1944 рр.): за матеріалами періодичної преси.* – Львів, 1997.– 232 с. 8. Хведась А. *До історії діяльності музейних установ в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1943 рр.) (на матеріалах архівів та музеїв Волинської та Рівненської областей) // Волинь незабуття: Тез. V Регіональної наук.-практ. конф. “Волинські міста, історія, культура, традиції”.* – Рівне, 1994. – С. 69–72; Хведась А.О. *Розвиток краєзнавчих музеїв в Західній Україні в кінці XIX – першій половині 40-х рр. XX ст. Джерела і література (на матеріалах Волинської, Рівненської та Тернопільської областей): Автореф. ...канд. іст. наук.* – Дніпропетровськ, 1997. – 19 с. 9. Дмитрук В. *Вибрані часом (краєзнавці Волині 20–30 рр. XX ст.) // Волинський музей. Історія і сучасність: Наук. зб.* – Луцьк, 1999. – Вип. 2. – С. 59–62. 10. Прокопчук В.С. *Історичне краєзнавство у Волинському воеводстві (1921–1939 рр.) // Краєзнавство.* – 2003. – № 1–4. – С. 33–41. 11. Терський С.В. *Волинські матеріали княжої доби у фондах Львівського історичного музею // Житомир в історії Волині і України: Тез. Всеукр. наук. краєзнавчої конф., Житомир, 7–10 вересня 1994 р.* – Житомир: ЖО СЖУ, 1994. – С. 211–212; Терський С.В. *3 історії розвитку археології та історичного краєзнавства на Волині до Першої Світової війни // Наукові записки Львівського історичного музею.* – 1997. – Вип. 6, ч. 1. – С. 148–179; Терський С.В. *Розвиток археології та історичного краєзнавства на Волині у міжвоєнний період (1918–1945 рр.) // Наукові записки Львівського історичного музею.* – 1998. – Вип. 7. – С. 158–179; Терський С.В. *Археологія та історичне краєзнавство Волині періоду 1946–1991 рр. // Наукові записки Львівського історичного музею.* – 1999. – Вип. 8. – С. 196–233; Терський С.В. *Участь наукових установ Львова у вивченні старожитностей Волині у міжвоєнний період // Історичні пам'ятки Галичини: Матеріали Другої наук. краєзнавчої конф., К., 21 листопада 2002 р.* –

Львів: Львів. Нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. – С. 337–344; Терський С.В. Дослідження та колекціонування старожитностей Волині львівськими музейними закладами (XIX – перша пол. XX ст.) // Волинський музей: історія і сучасність: Матеріали III Всеукр. наук. конф., Луцьк-Колодяжне, 18–19 травня 2004 р. – Луцьк, 2004. – Вип. 3. – С. 241–244; Терський С.В. 3 історії колекціонування археологічних пам'яток львівськими науковими та музейними осередками у XIX – перша пол. XX ст. (за архівними матеріалами та колекціями Львівського історичного музею) // Історичні пам'ятки Галичини: Матеріали Третьої наук. краєзнавчої конф., Львів, 19 листопада 2004 р. – Львів: Львів. Нац. ун-ту ім. І. Франка, 2005. – С. 43–54. 12. Kozłowski Leon Tadeusz // Polski Słownik Biograficzny. – Т. 15/1. – Zeszyt 64. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. – S. 19–21. 13. Охріменко Г.В., Терський С.В. Археологічна спадщина Яна Фітцке // Час, помніки, люди. Памяці рэпрасованых археалагаў: Тез. дакл. Міжнар. канф., Менск, 27–30 кастрычніка 1993 р. – Менск, 1993. – С. 89–92. 14. Matwijów M. Ewakuacja zbiorów polskich ze Lwowa // Rocznik Lwowski. 1995–1996. – Warszawa: Instytut Lwowski, 1996. – S. 31–46. 15. Комар В. Громадська і культурна діяльність Арсена Річинського на Волині (за матеріалами ВКМ) // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р. – Луцьк, 1998. – С. 64–65. 16. Цит. за: Волинь Радянська (1939–1964 рр.). Збірник документів і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1971. – Ч. 3. – С. 54–55. 17. Терський С.В. Музеєзнавство. Методичний посібник для студентів. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2004. – С. 9. 18. Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – С. 25. 19. Терський С.В. Розвиток археології та історичного краєзнавства на Волині у міжвоєнний період (1918–1945 рр.). – С. 159–172. 20. Кричевский Е.Ю. Древнее население Западной Украины в эпоху неолита и ранней бронзы // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – 1940. – Вып. 2; Тиханова М.А. Культура западных областей Украины в первые века н. э. (К вопросу об этногенезе восточных славян) // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1941. – № 6. – С. 247–278. 21. Винокур І.С. Старожитності Східної Волині // Праці комплексної експедиції Чернівецького держ. ун-ту. – Чернівці, 1960. – Т. 8. 22. Смішко М.Ю. Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих // Археологія. – 1947. – Т. 1. – С. 111–122. 23. Терський С. В. Старожитний Лучеськ у світлі археології // Беларусь в сістэме еўрапейскіх культурных сувязяў // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1997. – Вып. 11. – С. 116–123. 24. Кот С., Ошуркевич О. Волинський краєзнавчий музей. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. – Київ; Бремен, 1996. – Вип. 1. – 76 с. // Проблеми едиційної та камеральної археографії. – Вип. 23. – С. 14. 25. Перелигіна О. Втрати фондів колекцій Львівського історичного музею у роки німецько-фашистської окупації // Наукові записки Львівського історичного музею. – Л.: Новий час, 2001. – Вип. 10. – С. 177–193. 26. Bonusiak Włodzimierz. Losy historyków lwowskich – Polaków podczas II wojny światowej // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Т. 2. – Rzeszów, 2004. – S. 401–412. 27. ДАЛО, ф. Р-2591, оп. 3, спр.: Львівський історичний музей. Інвентарна книга археологічних пам'яток. – Ч. 3: Ранньоісторична доба. – С. 151 (№ 3073–3079). 28. ДАЛО, ф. Р-2591, оп. 3, спр.: Львівський історичний музей. Інвентарна книга експонатів фондової групи “Київська Русь”, т. 2: № 624–938, 3.06–24.06.1948. – с. 133–140; т. 3: № 3757–5544, 3.12.1950–1973. – С. 447–459. 29. Ворон Б. Кавалер Золотого Хреста “За заслуги” православний пастор, педагог і археолог. о. Ю. Шумовський та його душ пастирська, педагогічна і наукова праця на Волині (1932–1944) // Волинський музей: історія і сучасність: Матеріали III Всеукр. наук. конф., Луцьк-Колодяжне, 18–19 травня 2004 р. – Луцьк, 2004. – Вип. 3. – С. 302–306. 30. Заклекта П.М. Повернула земля музейну експозицію // Слово правди. – Володимир-Волинський, 26 квітня 1995 р. 31. За усною інформацією мешканки Володимира п. Б. музей повторно був відкритий у 1943 р. і продовжував працювати у післявоєнний період. 32. Хведась А. До історії діяльності музейних установ в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1943 рр.) (на матеріалах архівів та музеїв Волинської та Рівненської областей). – С. 69–72. 33. Петегирич В.М., Терський С.В. Валявський могильник поблизу Перемишля у дослідженнях Я. Пастернака // Бойківщина. Історія та сучасність: Матеріали Міжнар. історико-народознавчої конф. “Минуле і сучасне Бойківщини”, яка відбулась у Самборі, 6 березня 1996 р. з нагоди 140-річчя від дня народження М. Зубрицького. –

Львів; Самбір, 1996. – С. 26–28. 34. Majewski K. *Plastyka terrakotowa kultury ceramiki malowanej w zbiorach Lwówskich // Swiatowit. – 1938. – XVII. – S. 67–70.* 35. Wielowiejski J. *Prof. dr. hab. Kazimierz Majewski (1903–1981) // Kwartalnik historii kultury materialnej. – Warszawa, 1981. – 4. – S. 551–554.* 36. Крутоус А. *Сторінки з минулого (1939–1990) Львівського історичного музею // Наукові записки Львівського історичного музею. – 2000. – Вип. 9. – С. 3–23.* 37. Węgrzynowicz Teresa. *Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. – Warszawa, 2001. – 123 s.* 38. С.К. Олександр Цинкаловський: *життя присвячене Волині // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 174–180.* 39. ЦДЛАУЛ, ф. 201: *Львівський греко-католицький митрополичий ординаріат*; 40. Терський С.В. *Розвиток археології та історичного краєзнавства на Волині у міжвоєнний період. – С. 172.* 41. Hoffman J. *Uwagi do wczesnohistorycznych dziejow Wołyńia // Teki historyczne. – 3–4. – 1952.* 42. Сташенко Н. *Анатолій Дублянський на тлі доби. Штрихи до життєпису // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник: Матеріали III Всеукр. наук. конф., Луцьк-Колодяжне, 18–19 травня 2004 р. – Луцьк, 2004. – Вип. 3. – С. 126–132.* 43. Павлів Д. *Скарб із с. Руда та деякі аспекти культової практики у гальштатський період на заході України // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 257–272.*

УДК 94(477)''192/194'':623.746

А.І. Харук

Національний університет "Львівська політехніка",
Інститут гуманітарних та соціальних наук

СТАН АВІАЦІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1941 рр.)

© Харук А.І., 2005

Проаналізовано стан та тенденції розвитку основних підприємств авіаційної промисловості, розташованих на території України, в 1939–1941 рр.

The condition and tendencies of development of the basic enterprises of an air industry arranged in territory of Ukraine, in 1939-1941 is analyzed.

Поряд із військовими, політичними, морально-психологічними чинниками, що визначають готовність країни до війни, важливу роль відіграють і чинники економічні, зокрема, військово-промислового комплексу. Особливо зросло значення цього чинника у ХХ ст., коли відбулося кілька якісних стрибків у розвитку військової техніки, кожен з яких стимулював розвиток певних галузей промисловості, а часто – і появу нових галузей. Ще з часів Першої світової війни одне з провідних місць у військово-промисловому комплексі посідає авіаційна промисловість. Сталінське керівництво СРСР чудово це розуміло, тож напередодні Другої світової війни доклало чимало зусиль задля створення потужної авіапромислової бази. Істотну роль у загальносоюзній структурі цієї галузі відігравали підприємства, що знаходились на території України. Проте, на жаль, у вітчизняній історіографії питання стану і розвитку авіаційної промисловості в Україні напередодні та на початку Другої світової війни ще не знайшли належного висвітлення. Можна відзначити лише одне сучасне дослідження – монографію "Авиация в Украине" В. Савіна (Харків, 1995), але і в ній ці питання висвітлені доволі конспективно. Із праць, виданих в радянські часи, слід відзначити дослідження В. Шаврова "История конструкций самолетов в СССР до 1938 г." та "История конструкций самолетов в СССР 1938–1950" (Москва, 1978), але в них головна увага звертається на еволюцію конструкцій літаків, питання ж розвитку підприємств авіабудівної і, особливо, авіамоторної промисловості залишились поза увагою.